

הארות והערות

הכתובות באותיות עבריות בשער הרחמים

שולמית גרא

על הקיר הדרומי בתוך שער הרחמים מצויות שלוש כתובות: שתיים חרותות באבן, אחת משוחה בצבע ושלושן בכתב עברי מרובע. כתובת אחת מהשלוש, שנשתמרה כמעט בשלמותה (להלן: כתובת א'), פורסמה ונחקרה כבר בעבר.¹ שתי הכתובות האחרות עדיין עלומות ומעולם לא פורסמו.² הנני מבקשת להאיר ולהוסיף לגבי שלוש כתובות אלה.

כתובת א

מאיר בן-דב כתב לגבי כתובת זו, כי לאחר פרסומה לראשונה 'לא נראתה' עוד ו'כיום אין לזהותה במקום'.³ ואולם, הכתובת עדיין נראית במקום וניתנת לזיהוי, והפקסימיליה, שפרסם רא"ס מקאליסטר⁴ בשנת 1908, ואשר בה השתמש בן-דב לאחר קרוב לשמונים שנה, איננה מדויקת. בקצה המזרחי של הקיר הדרומי של אולם בית השער מצוי פתח שרוחבו 185 ס"מ, ומזוותיו וקשתו מעוטרים בעיטור שרוחבו כ-60 ס"מ. הסיפא של הכתובת נמצא במרחק של 4 ס"מ בלבד

1 פרסום ראשון ראה: S. Klein, RB, 17 (1908), pp. 477, 634; PEFQS (1908), pp. 7, 164-165, 261; *Jüdisch-Palästinisches Corpus Inscriptionum*, Wien-Berlin 1920, p. 33 וכן ב' דינבורג (דינור), 'בית-תפלה ומדרש ליהודים על הר-הבית בימי הערבים', ציון, ג (מאסף תרפ"ט), עמ' 54-87; א"ל סוקניק, 'הכתובות היהודיות בהר הבית', ציון, ד (מאסף תר"ץ), עמ' 136-141; ש' קליין, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' כב, לוח יא; מ' בן-דב, 'כתובות עבריות חקוקות באבן מהר הבית וסביבתו', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 23-24.

2 כתובות אלה נדפסו לראשונה בנספח לעבודת המחקר שלי 'שער הזהב בירושלים' — שער הרחמים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1986. הרישומים של הכתובות למאמר זה הם מעשי ידי המחברת ומתבססים על צילומים שנערכו על-ידיה בסוף שנת 1977 בעת ביקור קצר במקום, אחר שבמאמצים רבים הושג אישור לכך מטעם הוואיק.

3 בן-דב (לעיל, הערה 1), עמ' 23, כתובת טו.

4 R.A.S. Macalister, 'The Hebrew Graffito in the Golden Gate', PEFQS (1908), pp. 164-165 קדמה ההודעה הבאה של הנאואר: 'בתוך שער הזהב, על הקיר הדרומי, כ-3 רגל מזרחית לאומנה המערבית ובערך אותו מרחק מהרצפה, ישנם שרידים מאד ברורים של אותיות עבריות מרובעות עתיקות. מאחר ואין לי כרגע מספיק זמן להקדיש לכתובת החרותה, אשר כנראה אינה ידועה עד היום הזה, אתקשר עם מר מקאליסטר כאשר אפגוש אותו בפעם הבאה'. J.E. Hanauer, Notes & News, ibid., p. 7

מימין לעיטור הפתח ובגובה של 130 ס"מ מן הרצפה — גובה המתאים לפעולת יד החורת ונוח למבט עיניו. אורך הכתובת כ־40 ס"מ, ורוחב שתי שורותיה כ־15 ס"מ. הגודל הממוצע של כל אות 4 × 4 ס"מ.⁵

אברהם בר
לולס חזק

שתי השורות אינן כתובות בקווים ישרים מקבילים, אך הן שוות באורכיהן, ואותיותיהן סדורות במרווחים קצובים בכל שורה. חריתת האותיות אינה עמוקה והקווים צרים. אין עוררין לגבי קריאתה הנכונה של השורה העליונה — 'אברהם בר', כפי שנקבע כבר בפרסומו של מקאליסטר. אולם, מראה השורה התחתונה מחייב בדיקתה מחדש. האות הרביעית בשורה השנייה, שלא שרדה בשלמותה, נראית קרובה יותר בצורתה לאות סמ"ך מאשר לאות מ"ם סופית. לאחריה נראית האות אל"ף, והרווח בין שתיהן מתאים במידתו לרווח שבין שתי מלים, בדומה לרווח בשורה העליונה. בין האות אל"ף לאות חי"ת, הבאה אחריה, נראה רווח גדול יותר, המתאים יותר לגודלה של אות שלא שרדה. לפיכך, נראה לנו להציע לקרוא שורה זו: 'לולס א[ת]חזק'.⁶ 'לולס' (לוליס) הוא השם יוליוס, שהיה נפוץ למדי.⁷ הפועל 'אתחזק' שכיח למדי

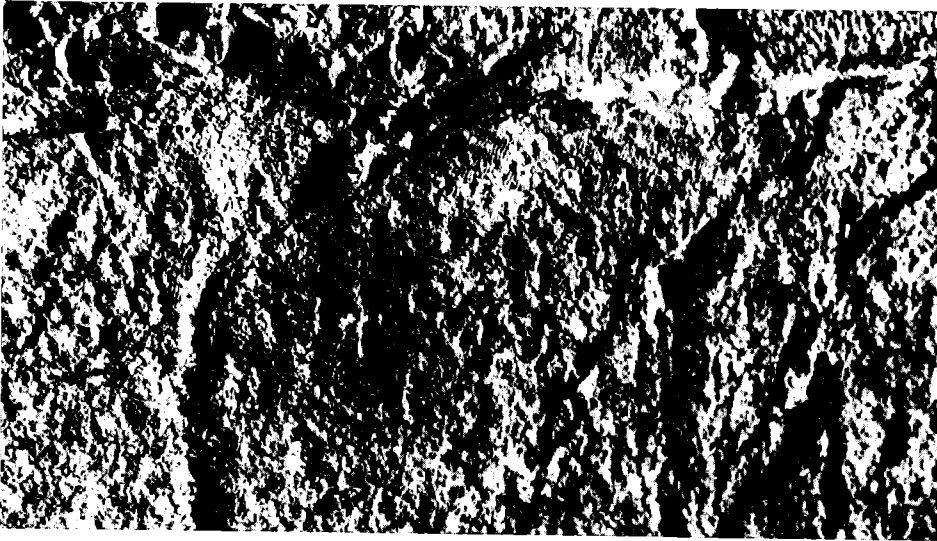
177

5 הגודל נקבע לפי האותיות המרובעות המלאות והיותר ברורות שבשורה העליונה של הכתובת.
6 ההצעה הועלתה לאחר התייעצות עם פרופ' יוסף נוה, ותודתי נתונה לו על הדרכתו והצעותיו.
7 ראה: בן־דב (לעיל, הערה 1) — המציע 'לולס', בהסתמך על הפקסימיליה של מקאליסטר.

באותו בניין דקדוקי — וכמובן גם בהטיות שונות — בכתובות פסיפס ואבן ארמיות בבת־הכנסת כדוגמת אבלין, נערן, יריחו וסוסייה.⁸ בכתובות הקדשה אלה מובן המלה: תרם (נדב), תמך, החזיק.⁹ אולם, אין להניח, שמובנה של המלה בשער הרחמים כמובנה בבת־הכנסת, מה עוד שספק רב אם שימש אולם בית השער כמקום תפילה ליהודים. לעניות דעתי, יש מקום להבין את המלה בהוראתה המקובלת בשפה העברית — התאמץ, השתדל, אסף כוח, התאושש, התגבר.¹⁰ קריאת הכתובת היא אפוא: אברהם בן לוליס התחזק! (בציווי).¹¹

כתובת ב

הכתובת חרותה על אותו קיר דרומי, במרחק של יותר מ־5 מטר מימין לכתובת הקודמת וכ־50 ס"מ משמאל לאומנה השנייה מימין. הכתובת חרותה בגובה של מטר מהרצפה. אורך המלה 30 ס"מ וגובה כל אות בה כ־6 ס"מ.

שוליס

שרידי הכתובת חקוקים באבן שפניה פגומים מאוד. הכתובת מכילה מלה אחת בלבד, או ששרדה רק המלה שכנראה חתמה אותה. האותיות פחות ברורות מאשר בכתובת הקודמת, מאחר שחרייתן רחבה ושטוחה.

8 נ' נוח, על פסיפס ואבן, תל־אביב-ירושלים תשל"ח, עמ' 43-44, 95-96, 104, 123.
 9 נוח (שם), עמ' 10; ש' קליין, 'כתובות מבתי כנסיות עתיקים בארץ־ישראל', ידיעות, ב (תרפ"ה), עמ' 40.
 10 ראה, לדוגמה, במילונו של אבן־שושן.
 11 ציווי היא הצעה טנטטיבית של פרופ' נוח. ראה גם הצעתו של בן־דב (לעיל, הערה 1), עמ' 24.

בתחילת הכתובת אפשר להבחין בראשה של האות שי"ן.¹² לאחריה נראות בכירור האותיות למ"ד ור"י. האות האחרונה נראית אמנם כאות ה"א, אולם, לפי פני האבן, הפגועים במקום, נראה שהחלק התחתון של האות חסר. לכן, סביר ביותר שהאות האחרונה היא מ"ם סופית. אות זו ובצורתה זו — הפתוחה בצד שמאל, בדומה לחלקה העליון של האות ה"א — שכיחה ביותר, בעיקר בכתובות פסיפס של בתי-כנסת.¹³

לפנינו אפוא המלה 'שלום'. השימוש במלה עברית זו היה נפוץ ביותר והיא נמצאת בחתימתן של כתובות רבות, אף אם הן ארמיות או יווניות.¹⁴

כתובת ג

הכתובת רשומה משמאל לפתח בקיר הדרומי ובקרבנו, על הדופן המערבית הכולטת של אבן הענק בפניה הדרומית-מזרחית של בית השער. שורתה התחתונה מסתיימת בקו גובה של 1.6 מטר,¹⁵ כלומר הכתובת נמצאת בגובה קומת אדם ומעלה.

גובה הכתובת כ־50 ס"מ ורוחבה 25-30 ס"מ.

הכתובת אינה חרותה באבן אלא משוּחָה בצבע. למעשה, נראה שלפנינו שתי כתובות או יותר, אחת על גבי השנייה. האחת כתובה בצבע שחור והיא מכוסה בחלקה בכתובת נוספת בצבע אדום-חום (בורדו), ואפשר שבצבע השחור נכתבו שתי כתובות. ניתן, אמנם, לזהות אותיות ספורות, אך הכתובות אינן קריאות וקשה לפענחן.

כתובת זו וכתובת ב אינן מוכרות ולא הוזכרו כלל עד היום. קשה להבין כיצד התעלמו מהן כל אותם חוקרים — ובהם דה-ווגיא (A.M. de Vogüé), דה-סוסי (P. de Saulcy), וקרוסול (K.A.C. Creswell) — שביקרו במקום, ונתנו דעתם לאותה אבן ענק פינתית ולמגרעות הרחבות החרותות בחזיתה. כתובת זו, שלא כקודמתה, בולטת מאוד לעין. ייתכן שההתעלמות ממנה נבעה מחוסר היכולת לקוראה במקום, מאחר ששיני הזמן נגסו באבן ובצבעים שעליה. אך ידוע כי דה-סוסי דיווח בשעתו על כתובות בצבע בשער הכפול בדרום הר-הבית. כתב על כך אליעזר סוקניק: '...מצא דה סוסי עוד כתובות כתובות בצבע אדום על העמוד השני שממולו. אולם אלה הנן מטושטשות ובלתי ברורות וקשה להוציא מהן משהו'.¹⁶ גם ל"א מאיר מסר על כתובות בלתי-ברורות, בצבע שחור, במדרשת אסערדיה בצפון הר-הבית.¹⁷

לפי הצילום, שלאחר פיתוחו נבלע בו כמעט לגמרי צבע הבורדו, אפשר להבחין בשרידי שתי

- 12 האפשרות שאות זו היא אל"ף אינה סבירה, לאחר בדיקה מדוקדקת של הצילום.
- 13 לדוגמאות ראה: נוה (לעיל, הערה 8), עמ' 86, כתובת 50 (גרש); עמ' 103, כתובת 68 (יריחו); עמ' 106, כתובת 70, שורות 7, 8, 18 (עין-גדי); עמ' 115, כתובת 75 (חורבת סוסיא).
- 14 דוגמאות ל'שלום' עברי בכתובות יווניות ראה: כתובות מספרות, ירושלים 1972, עמ' 263, 266 (שים לב לאות מ"ם סופית), 267; ובכתובות ארמיות: נוה (לעיל, הערה 8), עמ' 43 (אבלין), 60-61 (חמת גדר), 70 (עין-גדי), 110 (בית-גוברין), 117, 120 (חורבת סוסיא).
- 15 לפני פעולות פינוי האדמה והשיפוץ של חצר בית השער, שערך קונרד שיק בראשית שנות התשעים של המאה הקודמת (90 p. [1895], pp. 188-190; [1892], p. 201; [1891] PEFQS), היה גרם מדרגות קטן בתוך הכניסה הדרומית של בית השער. לכן ברור כי הכתובות נכתבו בגובה המתאים לעיני הכותב ולידיו. על גרם המדרגות ראה, לדוגמה: פ"א פאריי, ירושלים 1861, רשמי ביקור, ירושלים 1978, עמ' 39.
- 16 סוקניק (לעיל, הערה 1), עמ' 137, והערה 2.
- 17 סוקניק (שם), עמ' 139. ראה גם: ל"א מאיר, 'כתובות יהודיות בצפון הר-הבית', ציון, ג (תרפ"ט), עמ' 23.

כתובות. באחת נותרו שרידים של שלוש שורות, שכאמור, אינן ניתנות לקריאה. בכתובת השנייה, העליונה, נראים שרידים של חמש שורות. בשורות 3-5 אפשר להבחין באותיות הבאות:

- 1.
- 2.
3. [...] בניה הכ]
4. [...] הכ]
5. [...] מחרב]

ה ט
 =
 נ צ י ד ה
 ח כ ו
 ל ח ר ב

בשורה 3 ניתן אולי להשלים 'בניה הכ[הן]'. במלה בניה מצויה נו"ן, שראשה מופנה לכיוון ההפוך, והאות יו"ד שאחריה נמוכה וקרובה אליה. דוגמה דומה של צירוף שתי אותיות אלה אפשר למצוא בכתובת הקדשה ארמית ברצפת הפסיפס ליד הכניסה לבית-הכנסת ביריחו.¹⁸ בשורה 4 אפשר אולי לקרוא 'הכ[ה]', דהיינו, מלה ארמית שפירושה: פה, כאן.¹⁹ האותיות 'מחרב' בשורה 5 שייכות אולי למלה הגזורה מן השורש 'חרב'.

אם הצעות אלה נכונות, ייתכן שמדובר במישהו בשם בניה הכהן, שביקר במקום ורשם את שמו ואת העובדה שמצא את המקום חרב. אך, כמובן, זוהי השערה בלבד, שאין כל אפשרות לאמתה. לפי עדויות מהמאה ה־20²⁰ היה מבנה השער פגוע בחלקו, עד אשר שוקם בימי סולימן, לפני

18 אח"א, ירושלים תשל"א, עמ' 257; נוה (לעיל, הערה 8), עמ' 104, כתובת 69, שורה 4.
 19 דוגמאות לשימוש במלה 'הכה' בהוראה זו ראה: נוה (שם), עמ' 43-44, כתובת 21 (עבלין [אכילין]); עמ' 54, כתובת 32, שורה 8 (חמת-גדר).
 20 לפי עדויותיהם של: מוג'יר אד-דין — A.S. Marmardji, *Téxtes Géographiques Arabes sur la Palestine*, — Paris 1951, pp. 256-7; פליקס פברי — א' שילר, *שער הרחמים*, ירושלים, 1975, עמ' 28.

אמצע המאה ה־ז, ובתקופה זו יכלו לעבור ולשהות במקום רק מוסלמים.

סיכום

קביעת תאריכי הכתובות אינה אפשרית, לא מתוך ההקשר הארכאולוגי ולא מבחינה פלאוגרפית. בכתב העברי נשמרו הקווים העיקריים של צורות האותיות משך מאות בשנים. לכן, לא מן ההכרח כי הכתובות בשער הרחמים הן בנות אותה תקופה.

שער הרחמים — שהוא מבנה מיוחד במינו שאין לו אח ורע בתולדות האדריכלות — הוקם בסוף המאה השביעית או בתחילת המאה השמינית, בעת פעילות הבנייה העצומה של השושלת האומיית בירושלים. השער נבנה מעל לשער קדום, שהכתיב את תוכניתו.²¹ רק על פי עדויות ממקורות יהודיים, קראיים ורבניים מן המאה ה־א, מתברר שהיתה ליהודים גישה כלשהי לשער הרחמים, גם אם נערמו בפניהם קשיים רבים ביותר.²² אפשר שהכתובות באולם השער הן מתקופה זו, אך, כאמור, אין בידינו שום הוכחה שהכתובות, או אחת מהן, הן מתקופה זו או אחרת. מיקום הכתובות בקירבת הפתח בקיר הדרומי של בית השער עשוי להוביל למסקנה, שפתח זה שימש כניסה ויציאה מן הצד, בעיקר ליהודים, שהצליחו להגיע למקום בשעה שהשערים הראשיים במזרח ובמערב היו נעולים בפניהם. אין ספק שהכתובות הן של עולי־רגל יהודים. בין אם הם נשאו תפילה בבית השער ובין אם לאו, לפחות יכול היה המקום, הקרוב לרחבת הר־הבית, לנסוך תקווה בלב כותביהן כי פנייתם²³ שם תתקבל ותרצה.

21 ראה בעבודת המחקר שלי על שער הרחמים (לעיל, הערה 2), שבה חשפתי את תוכנית בניין השער המזרחי הקדום, משלהי תקופת הבית השני, שעליו נבנה השער הנוכחי.

22 ראה לדוגמה: קליין (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 21-22, 28, 112-116; ' ברסלבי, 'עליות רגלים אל הר־הזיתים בתוקפה הערבית, "הדום רגלי אלוהינו" ו"שער הכהן" שאיננו, ירושלים לדורותיה, ירושלים (תשכ"ט), עמ' 144-120.

23 כתובות חרותות עתיקות היו למעשה תפילות, ראה: J. Naveh, 'Graffiti and Dedications', *BASOR*, 235 (1979), p. 27

הארות והערות

מפתו של המאיור קורנליוס לווס (1710-1711)

נתן שור

במאמרו של מרדכי לוי, 'מסע לארץ ישראל, שני מכתבים של התיאולוג השבדי מיכאל אנמאן 1712', מובא רישום של קברו של ישו ונאמר עליו שהוא 'רישום יחיד מארץ-ישראל שנשתמר, מעשה-ידידו של המאיור קורנליוס לווס'. ידיעה זו, הנסמכת על הנאמר במאמרו של השבדי אמרט ורנגל,² אינה נכונה; אין זה רישום מקורי של לווס, אלא העתק של רישום שהכין הנזיר הפרנציסקני ברנרדינו אַמיקו בזמן שהותו בארץ, בשנים 1593-1597.³ מאז הועתק איור זה, בשניונים קלים בלבד, בידי נוסעים נוצרים רבים, וביניהם גם בידי אולף דאפר (Olaf Dapper) שממנו העתיק לווס.

לעומת זאת, נשתמרה בארכיון השבדי מפת ארץ-ישראל ששרטט המאיור לווס, ואת העתקה אנו מביאים כאן.

חשיבותה של מפת לווס בכך שאין היא מפה היסטורית, שעליה סומנו כמעט רק אתרים מתקופת המקרא והברית החדשה, כפי שהיה מקובל עד אז; לווס היה מן הראשונים שהציגו מפה פוליטית של ארץ-ישראל וסוריה בראשית המאה הי"ח. הוא ציין במפה את הפחות העות'מאניות הגדולות (דמשק, חלב, טריפולי, וכו'), ורשם את שמותיהן. מושלי פחות אלה נקראו בתורכית 'Beylerbeyi', ומכאן כנראה, המלים 'Beglirbegat', 'Beglirb' ו-'Beg' סתם, הרשומות במפת לווס לפני שמות הפחות. כן מסומן ליד דמשק מאהל של תורכמאנים. אך ארץ-ישראל עצמה נקראת עדיין 'ארץ הקודש' ('Terrasancta').

- 1 קתדרה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 75-84.
- 2 E. Wrangel, 'Den första svenska orientexpeditionen och Cornelius Loos' teckningar', *Karolinska förbundets årsbok 1931*, Lund 1932, pp. 113-171. מאמר זה מצוטט אצל לוי בהערה 7, אך מספרי העמודים שם שונים מאלה שכאן.
- 3 B. Amico, *Trattato delle Pianta & Immagini de Sacre Edifizi de Terra Santa*, Firenze 1619, p. 44, no. 32.

מפתו של לוס איננה נזכרת כלל ברשימות העיקריות של מפות ארץ-ישראל, כגון זו של ריינהולד רוריכט,⁴ משנת 1890, או זו של ערן לאור,⁵ על-אף שהיא מהווה צעד חשוב בהתפתחות הקרטוגרפיה של ארצנו.⁶

לבסוף, מלים מספר על המאיור לוס. בשנת 1710 הוא נשלח בידי המלך קרל ה-12 ששהה אז בגלות בפּוֹנְדֵר שבבסרביה — למסע לארץ-ישראל ולסוריה, ועיקר משימתו היה לבדוק את ביצורי התורכים. במהלך מסעו הכין לוס תיאור מילולי של הביצורים וכן שרטוטים שלהם. אך חומר זה עלה באש ב-12 בפברואר 1713, כאשר קרל ו-40 מאנשיו התגוננו — במחנה גלותם — מפני חיילי הסולטאן התורכי. בדרך מקרה שרדו רשימות בודדות, ובמאמרו של ורנגל⁷ נזכרת מפתו של לוס במקום הראשון ברשימת החומר ששרד. לוס השתחרר מהצבא השבדי בשנת 1732 בדרגת מאיור-גנרל, ומת בשנת 1738 בגיל 82.⁸

R. Röhrich, *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, Berlin 1890 4

E. Laor, *Maps of the Holy Land*, New York-Amsterdam 1986 5

וראה: מ' לוי, 'המפה של קורנליוס לוס ומסע משלחתו לארץ-ישראל (1710-1711)', קתדרה (בהכנה). 6

ורנגל, לעיל, הערה 2. 7

נ' שור, 'שליחיו של קרל ה-12 לארץ-ישראל', ספר זאב וילנאי, א, ירושלים 1984, עמ' 426-428. 8